

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Тамара Демченко

●

ЧЕРНІГІВСЬКА МІСЬКА ДУМА У 1905 РОЦІ

(До століття першої російської революції)

Минає ювілейний рік в історії першої російської революції. Не так багато згадок про цю подію можна знайти на шпальтах преси, сторінках наукових часописів, в електронних ЗМІ. Між тим, події столітньої давності суттєво позначилися на долі української спільноти. Саме тоді, очевидно, закладалися підвалини багатьох процесів, які не завершилися й тепер, явищ, котрі сформували обличчя ХХ століття. Сучасники, принаймні найпроникливіші і найспостережливіші з них, добре усвідомлювали доленосний характер революційних змін. Ось факт, який не може не вразити уяву. Наприкінці 1907 року або на початку наступного М.Славінський відвідав у Києві тяжкохворого В.Антоновича. Гість розповідав про події і настрої у Петербурзі. А в господаря очі «заблищали, як колись, - він наче весь ожив, і голос його, хоч тихий, став твердий і чіткий: «На все те, що ви мені переказали, треба дивитись інакше. Ніякої революції ми не пережили. Був лише звичайнісінький бунт, а бунт, сам собою, - нічого, крім руїн, після себе не залишає, бо не дає жодних перспектив. Ота нібито революція, що ми її назвали, - це лише вказівка, чого треба чекати за якийсь десяток літ. Лежачи в постелі, я часто й довго думав над тим. Прийде ще раз не нова революція, а новий бунт, але вже не такий нікчемний, як отой перший. Буде щось страшне, щось схоже на те, що відбулося в Московщині на початках XVII століття, але ще гірше. Бо тоді, хоч московські низи й жили ще наче в XI - XII століттях, але заспокоїлись, бо задовольнилися новим царем. Тепер вони тим не задовольняться. Вони винищать усе, що тільки можна винищити: шляхту, купецтва, духовенство, інтелігенцію; й самого царя в калюжі втоплять. Розграбують усі багатства; коней і корів переріжуть, а про людей нема що й казати... А найгірше, - продовжував, - постраждає Україна, бо багатий наш край, а в москвина очі завидуючі. Тяжко собі й уявити, що перебуде наш народ. Але з певністю можна сказати, що загинуть у боротьбі з москалями сотні тисяч, а може, й мільйони українців. Зруйновані будуть наші міста, чи не загине й Софія Київська... Спалені будуть села, сади вирубані, поля бур'яном заростуть...Та ви не лякайтесь, - додав він, побачивши, що я таки дивлюсь не без ляку на нього. - Це все буде й минеться. Народ наш із доброго коріння...Вживе... Пережив він колись безліч інвазій, пережив нашу Велику Руїну, переживе й це страхіття, що насувається на нього... Як це все станеться, не знаю, але все те минеться... І знову стоятимуть наші прекрасні міста, наші веселі села, знову заколоситься пшениця на наших полях... не боюсь я за Україну. Не бійтесь і Ви. Хоть що б там із нею за ближчих часів сталося, - майбутнє її променисте»¹. Пророкування великого історика, оприлюднене відразу по його смерті на організованій Петербурзьким українським клубом академії, присвяченій пам'яті В.Антоновича, справило незабутнє враження на присутніх. Але гідно його оцінити, мабуть, можна тільки переживши двадцять століття - «добу жорстоку, як вовчиця» (Олег Ольжич).

У контексті ж нашої теми важливо наголосити на непроминальній актуальності студіювання революційного феномену. Вона полягає насамперед у потребі відокремити події, які несли на собі виразні ознаки бунту, кривавої помсти та руїницікого нищення, від спроб скористатися ситуацією для радикальних, але цивілізаційно вмотивованих змін, котрі б не складала загрози суспільству; розібратися у тих процесах, які перебували на маргінесі уваги істориків. З-поміж останніх особливий інтерес, на думку автора, викликає діяльність представницьких органів влади.

Дана розвідка присвячена аналізу суттєвих епізодів із історії Чернігова столітньої давнини, котрі дивним чином перегукуються з сучасністю. Йдеться про протистояння імперської влади, повноважним представником якої у місті був губернатор, та гласних Чернігівської міської думи, яке мало місце у 1905 р. Конфлікт знайшов повне відображення у протоколах засідань думи, які велися ретельно і якісно, друкувалися (зазначимо у дужках, що якість машинопису відмінна), а їхні копії передавалися до губернського «присутствія» із земських та міських справ. Вони збереглися у відповідному фонді Державного архіву Чернігівської області. Сторінки густо помережані червоним, синім і зеленим олівцями. Останнім кольором, судячи зі змісту, користувався сам губернатор, бо його позначки і резолюції виглядали найбільш грізними, безапеляційними.

Головною причиною або краще сказати тлом, на якому розвивався конфлікт між владою та виборним органом, була сама атмосфера революції. Проте важливу роль зіграли і постаті опонентів. Саме їхні людські якості визначили впертий і цілеспрямований характер протистояння. Відтак спробуємо охарактеризувати головних дійових осіб повчальної історичної драми.

25 січня 1903 р. губернатором Чернігівської губернії було призначено 43-річного Олексія Олексійовича Хвостова. Він походив із роду потомствених дворян Орловської губернії, де мав родовий маєток - 737 десятин, закінчив Московський університет, отримавши ступінь кандидата права, тобто був кваліфікованим юристом ². Свою кар'єру молодий аристократ розпочав у рідному Єлецькому повіті, продовжив її у Воронежській та Псковській губерніях, де виконував обов'язки віце-губернатора. На час прибуття до Чернігова мав у шлюбі з княжною Емілією Долгоруковою четверо малих дітей: старшому синові - 11 років, найменшій доньці - 3. Дружина теж належала до титулованого російського дворянства, була багатою - 454 дес. землі у Єлецькому (очевидно, посаг) і 337 дес. у Задонському повітах Орловської губернії ³. Не можна відмовити молодому чиновнику і в особистій хоробрості та рішучості, він продемонстрував їх у ході революції. Відтак у Хвостова не було жодних перешкод до блискучої кар'єри. Можливо, її певною мірою стримували його особисті якості, бо цей аристократ справляє враження ревного служачки, проте недалекоглядної людини. За «мирної» доби російської дійсності ця остання риса не позначилася б негативно на просуванні вгору по щаблях імперської бюрократії. В умовах революції його запобадливість та негнучкість у поєднанні із зятістю у боротьбі проти «бунтівників» ледь не коштувала йому життя. Тут доречно буде з'ясувати обставини здійсненого есерами замаху на чернігівського губернатора. Річ у тім, що серед різномастої юрби терористів есери відрізнялися тим, що «полювали» на «крупну дичину» - великих князів, міністрів, генерал- та цивільних губернаторів, градоначальників та тих чиновників, які особливо «відзначилися» в ході придушення селянських виступів. До їхнього числа потрапив й управитель Чернігівщини.

Діяльність першої особи в губернії упродовж останніх місяців 1905 р. не випадково заслужила звання «катівської» ⁴. Наділений винятковими повноваженнями, маючи всю необхідну інформацію, він у таку вибухонебезпечну добу мусив би діяти обачно і зважено, уникаючи всіляких ексцесів, не «підставляючись». Натомість цей ревний, але недалекий «слуга престолу» зробив усе, щоб «заслужити» бомбу від терористів. Власне, не тільки Хвостов опинився у скрутному становищі після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня. Положення документа настільки розходилися з управлінською практикою в імперії, що багато чиновників втратили орієнтири. Цю обставину із неприхованою іронією відзначив І.Шраг: «Начальство отетеріло, не знало, що йому

робити; неначе і повинна бути «свобода», неначе і не можна її дозволити»⁵. А один з карателів - генерал-ад'ютант Пантелєєв з обуренням писав у звіті: «Губернатори, не підтримані урядом, розгубились, вказівка їм діяти згідно з існуючими законами у душі маніфесту остаточно збила їх з пантелику»⁶. В цих умовах чимало чиновників вищого рангу вирішили не лізти на рожен, пересидіти смутні часи. Так, курський віце-губернатор, «виправдовуючись хворобою, залишався удома і мало робив»⁷. Чернігівському губернаторові, на нашу думку, не вистачило ні гнучкості, ні здорового глузду, ні навіть традиційного таланту бюрократа підставити замість себе когось іншого - він очолив натовп «громил» під час сумнозвісного погрому у жовтні 1095 р., і інформація про це того ж дня пішла до столиці на ім'я прем'єр-міністра С.Вітте. Спроба заручитися підтримкою прокурора, поскаржившись йому на незаконні дії гласних Чернігівської міської думи, очевидно, була відповіддю на невдоволення столичної влади. Але прокурор порадив необачному губернаторові не привертати зайвий раз уваги до своєї персони поданням позову до суду. У такий непевний час, він може спрацювати проти позивача. Хтозна, як би склалася подальша кар'єра О.Хвостова, коли б не бомба терористів. Її можна трактувати як безперечний наслідок жовтнево-грудневих подій 1905 р. у місті та губернії. Вчинили замах два терористи - чоловік і жінка, обоє походили з бідних єврейських родин. Цікаву розповідь про них залишив Б.Савінков: вони входили до бойової есерівської групи, члени якої готували змову на київського генерал-губернатора. Зрештою, терористи відмовилися від роботи в цій організації, і подальшу інформацію Б.Савінков виклав досить схематично. Він дізнався, що у січні [першого січня - Т.Д.] 1906 р. Маня Школьник і Арон Шпайзман «влаштували» замах на губернатора Хвостова. «Бомба Шпайзмана не розірвалася, бомбою Школьник губернатора було поранено. Військово-польовий суд приговорив Шпайзмана до смертної кари, і його тоді ж повісили; Школьник отримала 20 років каторжних робіт. Так скінчили вони свою революційну кар'єру»⁸, - такою не дуже зворушливою епітафією завершує свій сюжет про цих бойовиків російський терорист № 1. Сучасні історики додають, що начебто замах був здійснений «за розпорядженням місцевої організації ПСР»⁹. Дещо інша версія була оприлюднена свого часу на шпальтах окружної чернігівської газети «Червоний стяг». На початку 1930 р. Історичний музей підготував виставку, де були представлені матеріали про замах на губернатора Хвостова, серед них портрет Лейкіна і невідомої жінки, яка відмовилася назвати своє прізвище. Начебто саме її засудили до смертної кари через повішення, а міщанина Янкеля Лейкіна - до каторжних робіт на 10 років¹⁰. Якщо А. Шпайзман не роздобув собі документи на прізвище Я.Лейкіна, то це означає, що у них був спільник з місцевих. Ця історія в наступні роки обросла легендарними подробицями. П.Пухтинський в українському варіанті своїх спогадів писав: «одного чудового осіннього дня жителі Чернігова вперше були встрижені вибухом бомби, яку кинула терористка в екіпаж Хвостова, коли він проїжджав мимо будинку окружного суду. Кат за свої злочини втратив око»¹¹. Поранення в голову було достатньо серйозним. Тільки на середину січня 1906 р., очевидно, минула загроза для життя, і губернатор одержав особисту телеграму від Миколи II: «Поздоровляю Вас з великою милістю божою - дякую за вірну службу і сподіваюся, що Ви ще багато років послужите вірою і правдою мені і вітчизні»¹². Наприкінці місяця справа пішла на поправку, і 25 січня 1906 р. імператор підписав указ, згідно з яким потерпілому присвоювався чин таємного радника і надавалося місце сенатора. Указ вступав у законну силу з 17 березня 1906 р.¹³. Можна припустити, що приблизно в цей час О.Хвостов з родиною назавжди покинув Чернігів.

Не меншу роль у боротьбі з революційними проявами відіграв віце-губернатор, а згодом і губернатор Микола Матвійович Родіонов. Ми не схильні вважати його «каліфом» на час, а період правління на Чернігівщині «безбарвним», як це зробив П.Пухтинський¹⁴. Навпаки, його лінія була значно гнучкішою від політики попередника, притому, що й він, беззаперечно, був вірним слугою престолу і непримиренним ворогом «крамоли». М.Родіонов отримав призначення до губернії одночасно з О.Хвостовим - 25 січня 1903 р. Йому було 46 років, походив з потомствених

дворян Війська Донського, як і його новий начальник, здобув вищу юридичну освіту - скінчив повний курс наук зі ступенем кандидата права у С.-Петербурзькому університеті¹⁵. На цьому схожість і закінчується, бо Родіонов не мав родових та й придбаних маєтків. Служба по тюремному відомству (він мав досвід роботи у Катеринославській та Херсонській губерніях), очевидно, не давала значних прибутків, тим паче, що у віце-губернатора була велика родина - п'ятеро дітей: старшій доньці у 1903 р. виповнилося 18 років, наймолодшому синові - 11¹⁶. Йому доводилося розраховувати, скоріш за все, тільки на себе, тому цей чиновник був значно обачнішим, принаймні там, де це не перешкоджало його кар'єрі. Певну роль відіграла й та обставина, що його перевели з посади віце-губернатора Олонецької губернії на рівнозначну, без підвищення, до Чернігова. Він звик до других ролей, де найвищою чеснотою є дотримання правила «не висуватися». Після замаху на губернатора він став виконувати його обов'язки, зрештою, отримав і формальне підтвердження, але управлінської тактики не змінив. Відповідним був і штат чиновників «присутственных» місць губернії. Так, під керівництвом губернатора та його заступника вів непомітну, але наполегливу боротьбу проти Чернігівської міської думи Яків Федорович Боголюбов (народився 1858 р.), син священника, закінчив курс наук у С.-Петербурзькій духовній академії зі ступенем кандидата богослов'я¹⁷. У 1905 р. обіймав посаду неперемінного члена губернського присутствія із земських та міських справ, по суті, опікувався Думою.

Цій гілці влади, яка мала у своєму розпорядженні ресурси колосальної імперії, вихід на столицю, поліцію, війська, освячене століттями моральне право управляти від імені царя, кинула виклик представницька гілка влади - гласні (далеко не всі, звичайно) Чернігівської міської думи.

Чергові вибори до цього міського представницького органу - на чотириріччя 1905 - 1909 рр. - відбувалися на основі статей 24 і 32 Міського положення і пункту XIV Височайше схваленої 11 червня 1892 р. думки Державної ради -30 квітня, 1 травня, 8 - 9 травня 1905 р.¹⁸. Згідно з буквою даних законодавчих актів, активне виборче право мали особи російського підданства, благодійні, навчальні та урядові установи, які в межах міста володіють не менше року нерухомим майном, що оцінюється для збирання міських податків не менше 1000 крб., а також особи й установи, товариства і компанії, які утримують в межах міста не менше року торгово-промислові підприємства з відповідними гільдійськими свідоцтвами. Священники і церковні служителі, церкви, монастирі, місцеві поліцейські та чини прокурорського нагляду, євреї до списку виборців не вносяться¹⁹. Осіб та установ у Чернігові, які б відповідали цим вимогам, тобто юридичних осіб, у 1905 р. набралось 571²⁰. Фізичних осіб було значно більше, бо під одним номером могло бути записано декілька душ. Крім того, чиновники досить часто записували майно на своїх дружин (так, нерухомість родини Шрагів оцінювалася 4415 крб., але була записана на дружину - Єлизавету Ісаївну Шраг)²¹, а потім, оскільки жінки не мали права голосувати, то відбувалася передача їхніх голосів чоловікам або іншим родичам, що вносило зайву плутанину у хід виборів і породжувало чимало інтриг.

Чернігів у 1905 р. був невеликим містом - 30197 мешканців; житлових будинків у ньому нараховувалося 3808; 22 фабрики і заводи із загальним числом працюючих 237 чоловік виробили продукції на 800 тис. крб. на рік²². Багатих людей у місті не було. З-поміж обраних до думи осіб найвищою була сума оцінки власності В.Яроцького - 21940 крб.²³ З іншого боку, дані про майновий ценз виборців не зовсім достовірні, бо вони могли мати власність у губернії або за її межами. Так, член управи О.Ляшенко мав власний будинок у місті і маєток у с. Горськ Городянського повіту²⁴.

У будь-якому випадку основну роль у губернському центрі відігравали чиновники, що простежується і на особовому складі міської думи.

Отже, в результаті виборів, які розтяглися майже на 2 тижні, до думи було обрано 43 гласних-християн і 4 євреї (йдеться саме про приналежність до іудейського віросповідання). Останніх обирали у відповідності до 10% норми, визначеної Міністерством внутрішніх справ Росії у губернському присутствії. 158 осіб мешканців

Чернігова - євреїв, які відповідали вищеназваним критеріям надання активного виборчого права, до участі у виборах не допускалися тільки через релігійну приналежність²⁵. Губернське присутствіє на чолі з губернатором ретельно збирало через всюдисущу поліцію дані на ймовірних кандидатів до думи від єврейського населення, зробило, як їм здавалося, найкращий вибір, і ... прорахувалося. Всі четверо призначених гласних невдовзі відмовилися від посади. Якщо один з них зробив це через похилий вік та хвороби, то решта виключно з політичних міркувань. Першим на знак протесту проти дискримінації єврейського населення склав з себе повноваження гласного провізор Максим Климентійович Маркельс²⁶, потім з відповідними заявами виступили купець Гірша Урієвич Урін та Соломон (Шльома) Мойсєевич Шлепянов²⁷. Тому в подальших подіях представники чернігівського єврейства як гласні участі не брали.

Подаємо список гласних у алфавітному порядку із зазначенням імені та по батькові: Александрович Іустин Гаврилович; Бабічев Микола Степанович; Бакуринський Олексій Олександрович; Биковський Дмитро Васильович; Верзилов Аркадій Васильович; Ганцов Михайло Олександрович; Демидович Володимир Петрович; Дінулов Макар Миколайович; Добровольський Петро Михайлович; Зубок-Мокієвський Степан Васильович; Іванов Олексій Ілліч; Ковальський Михайло Осипович; Красовський Григорій Миколайович; Круковський Володимир Осипович; Ладухін Феофіл Федорович; Ляшенко Олександр Васильович; Мацко Аполлінарій Георгійович; Миронович Олексій Якович; Митаревський Олександр Васильович; Муханов Олексій Олексійович; Овдієнко Іван Миколайович; Огієвський-Охотський Микола Іванович; Огієвський-Охотський Яків Петрович; Острогорський Валеріан Євграфович; Петровський Сергій Дмитрович; Пухтинський Микола Дем'янович; Ратніков Наум Іванович; Рашевський Іван Федорович; Рудін Микола Дмитрович; Савич Микола Іванович; Сац Олександр Миронович; Свечин Олексій Олександрович; Свідзінський Северіан Хрисанфович; Селюк В'ячеслав Флорович; Сікорський В'ячеслав Йосипович; Тударовський Іларіон Павлович; Фрідман Маврикій Романович; Хижняков Василь Михайлович; Ходот Кузьма Потапович; Холявко Федір Михайлович; Шраг Ілля Людвігович; Щербина Василь Васильович; Яроцький Віктор Григорович. Окрім того, було обрано ще чотирьох кандидатів до числа гласних: Архипова Матвія Євстигнійовича, Аршаницю Андрія Адамовича, Камінера Бориса Ісааковича та Максимовського Миколу Олександровича. Бурхливі події другої половини 1905 та 1906 рр. так різко зменшили кількість гласних, що вже у наступному після виборів році всі кандидати стали повноправними членами думи. Продовжували свою діяльність члени управи Василь Васильович Нєрода і Володимир Іванович Харченко, чії терміни перебування на цій посаді 1905 р. не закінчувалися.

Оскільки дума - орган виборний і колегіальний, спробуємо скласти колективний портрет її членів. Створення повноцінного довідника ускладнюється тим, що в нашому розпорядженні є тільки формулярний список особового складу попередньої думи (1901 - 1905 рр.), «Календар Черниговской губернии на 1905 год» та деякі інші довідкові видання. Чому губернатор не розпорядився щодо складання формулярного списку гласних у 1905 р., сказати важко. Можливо, він був підготовлений, але не зберігся. Аналіз фрагментарних даних, вилучених із вищеназваних джерел, показав, що середній вік гласних становить 52 роки (достеменно відомо про 19 осіб): з них найстаршому було 72 роки, а наймолодшому - 32. В цілому гласні мали всі підстави називати себе «батьками міста». Потомствених дворян серед гласних ми нарахували 16, особистих - 3, М.Дінулов вказав свій стан - купець, В.Щербина - міщанин, Н.Ратніков - селянин, В.Селюк - потомствений почесний громадянин, решта - не визначені. Знову ж таки згідно з неповними даними можна встановити, що вищу освіту мали принаймні 13 осіб - з них університети закінчили 11 гласних, два - межовий інститут. Два гласних мали за плечима духовну семінарію, два вказали гімназичну освіту, стільки ж - повітові училища, були й такі, що обмежилися домашньою освітою. У «Календаре Черниговской губернии на 1905 год» зазначено, що служили в різних державних установах, працювали вчителями, лікарями, на різних виборних посадах, представниками

страхових компаній тощо - 30 гласних ²⁸, двоє були відставними військовими (І.Александрович - полковник, а Ф.Холявко - гвардії капітан). Про десятих відомостей у «Календаре» немає: це або пенсіонери - М.Фрідман у 1878 - 1887 рр. працював лікарем Чернігівської гімназії ²⁹, або діячі, котрі були змушені на якийсь час покинути рідне місто через переслідування влади: В.Хижняков був увільнений від обов'язків гласного у 1901 р. ³⁰, або ж просто особи, не пов'язані з офіційними структурами чи різного роду благодійними організаціями. На сьогодні ми можемо говорити про наявність принаймні 5 достовірних, зв'язних біографічних даних про гласних думи скликання 1905 р. Це насамперед добре вивірена інформація про депутатів І Державної думи Росії (1906 р.) - А. Муханова (1860 - 1907), О.Свечина (1865 - 1929) та І.Шрага (1847 - 1919) ³¹, некролог В.Хижнякова (1842 - 1917), написаний М.Могилянським ³², та інформативно-історичні статті про А.Верзилова ³³. Біографії решти активних діячів Чернігівської думи потребують ретельної реконструкції за досить скупою інформацією переважно з архівних джерел.

Довгий час гласні Чернігівської міської думи виконували численні обов'язки по забезпеченню піднесення торгово-промислового життя, функціонуванню комунального господарства, системи освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і у високу політику не втручалися. Місцева влада пильно стежила, щоб у їхньому середовищі не «заходилися» небажані елементи: крамольники або наклепники, і сподівалася, що так буде завжди.

Револуційні події 1905 р. сколихнули Росію, винятком не став і губерньський центр Чернігів.

Очоловав опозицію до влади, а конкретно до губернатора, який своїми брутальними діями певною мірою спровокував опір, голова міської думи М.Рудін. Про цю людину відомо небагато. У 1905-у йому йшов 51 рік, він народився десь за межами Чернігова, але на час чергового обрання головою вже понад 30 років мешкав у місті, закінчив Костянтинівський межовий інститут у Москві, служив помічником губерньського землеміра. На початок ХХ ст. здобув чин колезького радника, мав урядові нагороди та відзнаки: ордени св. Анни 3 ступеня, Св. Станіслава 2-го та 3-го ступенів, срібну медаль у пам'ять про імператора Олександра III. Обов'язки чернігівського мера виконував з березня 1898 р., а до складу міської управи був обраний на початку жовтня 1897 р. ³⁴. Така швидка кар'єра засвідчує наявність неабияких організаторських здібностей, вміння знаходити спільну мову з гласними - людьми дуже різними за своїми політичними поглядами, життєвими цілями, соціальним статусом, з одного боку, а з іншого, підтримувати належні стосунки з місцевою владою. М.Рудіну це вдавалося досить довго. Цікаво, що й помічників він собі підібрав молодих. У 1903 р. до управи входили В.Харченко та В.Нерода (обом їм виповнилося по 38 років), секретар А.Верзилов (36 років). Коли забалотували Г.Красовського, який, крім крайніх правих поглядів, вирізнявся ще й схильністю до сутяжництва, то новим членом управи обрали Ф.Вербицького-Антіоха. Але тут же виступив проти сам губернатора. Поліція надала йому повне дос'є на сина відомого поета і висловила дуже великий сумнів щодо його політичної благонадійності. Ф. Вербицький-Антіох, дізнавшись про це, зняв свою кандидатуру ³⁵. Таким чином, міська управа і губерньське присутствіє зійшлися на кандидатурі О.Ляшенка, як виявилось згодом, абсолютно невдалій. Річ у тім, що він постійно хворів, а відтак не міг працювати на повну силу. Заслуговує на увагу той факт, що В.Харченко, А.Верзилов були членами Чернігівської «Громади», а І.Шраг мав заслужений авторитет лідера українського руху в Чернігові ³⁶, В.Хижняков, І.Рашевський співчували йому ³⁷. Допустити, що про це все Рудін не мав жодної інформації, важко. Отже, знав і не перешкоджав, можливо, й сам співчував.

Як і в будь-якому поважному виборному органі револуційної доби, у Чернігівській міській думі були праве, ліве крило та неодмінне «болото». Праві - відверті прибічники недоторканності режиму, консерватори і монархісти, прибічники «чорної сотні» - були представлені слабо. Найчастіше брали слово І.Тударовський, Г.Красовський, В.Круковський. З ними мало рахувалися, а їхні однодумці воліли відмовчуватися, що потенційно розв'язувало руки лівим, з яких наймобільнішим був М.Пухтинський.

Проте у правих не було жодних шансів ще й тому, що найкрупніші землевласники і найвпливовіші лідери представницьких органів у губернії - камер-юнкер імператорського двору та предводитель губерньського дворянства О.Муханов та голова губерньської земської управи О.Свечин явно симпатизували їхнім противникам. У 1906 р. вони були обрані до І Державної думи від партії Народної свободи. За списком кадетів пройшов до Думи й І.Шраг. Сам губернатор вважав, що наклепи та інсинуації у стінах думи на нього зводили гласні В.Селюк, В.Хижняков, С.Зубок-Мокієвський, вже згадуваний М.Пухтинський та І.Шраг, прізвище О.Свечина, зопалу вписане в чернетку позову, було викреслене³⁸. Варто підкреслити, що п'ятеро із «наклепників» були юристами. Проте у цьому досить гострому конфлікті був ще один підтекст. Якщо уважно проаналізувати зміст протоколів та особливо ухвалених в цей час рішень, то виявиться, що й міський голова та члени управи тримали за лівих руку. За таких умов гласні, які намагалися не встрявати у досить палкі дебати, все-таки голосували так, як вимагали ліві. Не можна не брати до уваги також і почуття корпоративної солідарності, яке неминуче виникає у середовищі людей, об'єднаних у одному органі. Скажімо, навіть у членів присутствія викликало здивування зауваження Г.Красовського, котрий завжди затято сперечався з «лівими», що кращий час думи був тоді, коли В.Хижняков головував у ній, а І.Шраг виконував обов'язки члена управи³⁹.

Виходячи з протоколів засідання міської думи за 1905 р., ми можемо стверджувати, що боротьба з владою велася, причому відкрито, бо специфіка виступів і рішень думи полягала в тому, що вони були публічними, швидко ставали відомими всьому місту.

Ми можемо виділити декілька найгостріших моментів протистояння або, скориставшись мовою популярної кіноепопеї Дж. Лукаса, «епізодів» протидії представницького органу офіційній владі: «Протест гласних-євреїв», «Список мільйонерів», «Недовіра губернатору» та історія про стелю, яка може рухнути. Кожен з них заслуговує на окремий історичний нарис. Ця боротьба дорого обійшлася гласним. Міський голова після аж надто революційного зібрання 24 жовтня, судячи з усього, отримав такого прочухана, що змушений був негайно «захворіти», а може, захворів й насправді. Обов'язки голови перейшли до В.Харченка, він виконував їх так само ретельно, педантично і формально бездоганно, як і його шеф. Можливо, що бунтівні гласні поплавилися б за свою діяльність значно більше, якби не зміна влади у губернії.

Після замаху на чернігівського губернатора його обов'язки перейшли до заступника - камергера імператорського двору М.Родіонова. Щодо думи він волів діяти обережніше, ніж його попередник. З М.Рудіним, як нам здається, було досягнуто компромісу. Опальний голова складає свої повноваження і виїздить з міста, за це йому не псується «послужний формуляр» різними небажаними записами. Більше того, коли Чернігівська міська дума за підписом В.Харченка звернулася до губернатора з проханням підтримати клопотання про обрання М.Рудіна почесним громадянином Чернігова, то губернатор наклав позитивну резолюцію, а відтак імператор дав відповідний дозвіл⁴⁰. Не варто думати, що це справа суто формальна. У 1901 р. губернатор Є.Андрієвський у досить цинічній, образливій для думи формі відмовив у аналогічному клопотанні щодо гласних В.Хижнякова, К.Ходота і І.Шрага, бо, бачте, «вказати на щось видатне в особистій діяльності кожного на користь міста та його мешканців ніяк не можна»⁴¹. Ще разючішим є те, що губернатор погодився на обрання головою міської думи А.Верзилова, задовольнившись формальним відгуком поліцеймейстера, що новий голова «під судом і слідством не був і не перебуває, поведінки і моральних якостей хороших, у політичному відношенні сумнівів не викликав»⁴². Насправді у губернатора знайшовся б «компромат» і на А.Верзилова. Якийсь анонім, закликаючи «Його Превосходительство» не затверджувати нового мера, писав, що останній: «І-ша в Чернігові революційна пружина... Місто на революцію обкраде»⁴³. З іншого боку, несправедливо і перебільшувати поміркованість М.Родіонова у ставленні до бунтівної думи. Наприкінці 1906 р. її особовий склад значно змінився, причому й головні гравці «лівого флангу» були видалені з поля. Чотири гласних від єврейського населення вибули ще влітку 1905 р.; С.Свідинський вийшов із складу

думи з причин, не пов'язаних з політикою; М.Рудін виїхав за межі міста; упродовж 1906 р. померли М.Фрідман, О.Ляшенко, А.Мацко. У вересні - жовтні 1906 р. міністр внутрішніх справ Росії наказав губернатору увільнити з усіх посад, в тому числі і гласних міської думи, І.Шрага та О.Муханова як депутатів Державної думи, котрі підписали Выборзьку відозву ⁴⁴, що М.Родіонов з великим задоволенням виконав. І.Шрагу довелося ще й відсидіти декілька місяців у місцевій в'язниці, а О.Муханов помер 1907 р. в Лозанні від раку стравоходу ⁴⁵. У листопаді 1906 р. з числа гласних виключили О.Бакуринського - він теж був відданий до суду ⁴⁶, та М.Пухтинського, оскільки останній втратив ценз, згідно з яким обирався (опікунство), а найголовніше, постановою міністра внутрішніх справ від 28 червня його підпорядкували гласному нагляду поліції із забороною жити в Чернігівській губернії протягом двох років ⁴⁷. Є відомості, що М.Д.Пухтинський виконував обов'язки офіційно виділеного захисника на сумнозвісному процесі «Спілки Визволення України» (Харків, 1930 р.) ⁴⁸. Відтак всі обрані у 1905 р. кандидати переводилися до числа дійсних гласних, ще й вакансії залишалися. Проте погром думи не був таким уже тотальним: досить швидко М.Рудін повернувся до Чернігова. У списку гласних на чотириріччя з 1913 р. він фігурував як лівий. До складу лівої меншості (23 із 60) входили також гласні О.Іванов, Б.Камінер, С.Мокієвський-Зубок, К.Пухтинський (брат вищеназваного), М.Савич, В.Селюк, О.Сац, Г.Урін ⁴⁹, тобто наступність з думою революційної доби зберігалася.

Ліве крило гласних Чернігівської міської думи у революційному 1905 р. своєю безкомпромисною боротьбою проти сваволі місцевих владних структур, зокрема, всесильного губернатора, доказало, що представницький орган може і повинен відстоювати права людей, чиї інтереси він покликаний захищати за будь-яких умов. У роки ж революційних перетворень у ньому завжди знайдуться люди, спроможні використати ситуацію заради досягнення своїх цілей.

Джерела та література:

1. Славінський М. Заховаю в серці Україну. - К., 2002. - С. 381 - 382.
2. Державний Архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 11368. - Арк. 123 (зворот).
3. Там само. - Арк. 123 (зворот), 130.
4. Там само. - Ф. Р-1275. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 30.
5. І.Л.Шраг: Документи і матеріали / Упоряд. В.М.Шевченко та ін. - Чернігів, 1997. - С. 50.
6. Аграрное движение в 1905 г. по отчетам Дубасова и Пантелеева / Красный архив: Истор. журнал. - 1925. - Т. 4 - 5 (11 - 12). - С. 188.
7. Там само. - С. 185.
8. Савинков Б. Воспоминания // Было: Журнал, посвященный истории освободительного движения. - 1917. - № 3 (25). - С. 91 - 92.
9. Політичний терор і тероризм в Україні XIX - XX ст.: Історичні нариси. - К., 2002. - С. 92.
10. Ванштейн. Вистава присвячена МОДР'у // Червоний стяг: Орган Чернігівського окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради. - 1930. - 18 березня. - С. 4.
11. ДАЧО. - Ф. Р-1275. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 30.
12. Цит. За: Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 - 1907 рр. - К., 1959. - С. 109.
13. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 11368. - Арк. 5.
14. Там само. - Ф. Р-1275. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 30.
15. Там само. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 11368. - Арк. 103 (зворот).
16. Там само. - Арк. 104.
17. Там само. - Арк. 23 (зворот).
18. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 11, 14.
19. Там само. - Арк. 11.
20. Там само. - Арк. 14.
21. Там само. - Арк. 11.
22. Города России в 1904 году. - СПб, 1906. - С. 167, 184, 345, 407.
23. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 11.
24. Там само. - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1165. - Арк. 105 (зворот).
25. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1588. - Арк. 14, 5 - 8 (зворот).
26. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 89 (зворот).
27. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 146 (зворот).
28. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. - Чернигов, 1904.
29. Столетие Черниговской гимназии. 1805 - 1905: Краткая ист. записка / Сост. М.Т.Тутолмин. - Чернигов, 1906. - С. 413.

30. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 246. - Арк. 199 - 200 (зворот).
31. Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва / Энциклопедический словарь Гранат (Русского библиографического института Гранат). - М., [Б.г.]. - 13-е изд. - Т. 17. - С. 15', 21', 27'; Рік смерті О.Свечина вказаний у публікації: Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства поч. ХХ ст. (за спогадами М.Могилянського) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 136.
32. Могилянський М. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Черниговская земская газета. - 1917. - 4 августа. - С. 6 - 8.
33. Курас Г. Український історик та краєзнавець А.В.Верзилов (1867 - 1931) // Тези доп. і повідом. на V Всеукраїнській наук. конференції з історичного краєзнавства. - Кам'янець-Подільський, 1991. - С. 66 - 67; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі (до 135 -річчя від дня народження А.В.Верзилова) // Сіверянський літопис. - 2002. - № 6. - С. 108 - 109.
34. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 246. - Арк.191 (зворот) - 192, 196.
35. Там само. - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1165. - Арк. 102 - 104.
36. Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. - К, 1928. - С. 466, 461.
37. Русова С. Мої спомини. - К.,1996. - С. 102, 46.
38. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 2.
39. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 382 (зворот).
40. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1687. - Арк. 1 - 3.
41. Там само. - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1288. - Арк. 5 - 5 (зворот).
42. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 128.
43. Там само. - Арк. 125 (зворот).
44. Там само. - Арк. 168а (зворот); 168в (зворот).
45. Члены Государственной Думы. - С.15'.
46. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 168 - 168 (зворот).
47. Там само. - Арк. 139.
48. Шаповал Ю.І. Справа «Спілки Визволення України»: погляд із відстані 75 років // Укр. іст. журнал. - 2005. - № 3. - С. 133.
49. ДАЧО. - Ф.145. - Оп. 1. - Спр. 779. - Арк. 5 - 5 (зворот).

